

IJTIMOY TARMOQLARNING O'SMIRLAR HUQUQBUZARLIGI VA XAVFLI XULQ-ATVORIGA PSIXOLOGIK TA'SIRI: PROFILAKTIK YONDASHUVLAR

F.F.Axmedov¹

Mas'ul muallif: Axmedov Farxod Furqatovich, Buxoro davlat universiteti tadqiqotchisi
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

Received: 04 Oktabr 2026
Accepted: 09 Oktabr 2026
Published: 14 Oktabr 2026

Copyright: © 2026 by the author(s). Licensee Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Axmedov, F. F.
IJTIMOIY TARMOQLARNING
O'SMIRLAR HUQUQBUZARLIGI VA
XAVFLI XULQ-ATVORIGA
PSIXOLOGIK TA'SIRI:
PROFILAKTIK YONDASHUVLAR /
F. F. Axmedov // Buxoro xalqaro
universiteti ilmiy axborotnomasi.
— 2026. — T. 10, № 1. — B.
442–448.

1. Buxoro davlat universiteti tadqiqotchisi Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada ijtimoiy tarmoqlarning o'smirlar huquqbuzarlighi va xavfli xulq-atvoriga ko'rsatadigan psixologik ta'siri zamonaviy ilmiy yondashuvlar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda ijtimoiy tarmoqlarda tarqalayotgan zo'ravonlikni targ'ib qiluvchi kontent, kiberbulling, virtual manipulyatsiya, destruktiv guruhlar, raqamli qaramlik hamda salbiy ijtimoiy taqlidning o'smirlar psixologiyasi va xulq-atvoriga ta'siri kompleks yoritilgan. Shuningdek, oila, ta'lim muassasalari, psixologik xizmatlar va huquqni muhofaza qiluvchi organlar hamkorligiga asoslangan profilaktik yondashuvlar, media savodxonlikni rivojlantirish, emotsional intellekt va psixologik rezilientlikni shakllantirishning ilmiy-amaliy ahamiyati asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari o'smirlarda huquqbuzarlik va xavfli xulq-atvorning oldini olish, ularning psixologik farovonligini ta'minlash hamda xavfsiz raqamli muhitni shakllantirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy tarmoqlar, o'smirlar, huquqbuzarlik, xavfli xulq-atvor, psixologik ta'sir, kiberbulling, raqamli qaramlik, virtual manipulyatsiya, media savodxonlik, psixologik rezilientlik, emotsional intellekt, profilaktika, psixologik xavfsizlik.

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ НА ПОДРОСТКОВУЮ ПРЕСТУПНОСТЬ И РИСКОВАННОЕ ПОВЕДЕНИЕ: ПРОФИЛАКТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ

Аннотация. В данной статье анализируется психологическое влияние социальных сетей на правонарушения и рискованное поведение подростков на основе современных научных подходов. Комплексно рассматривается воздействие контента, пропагандирующего насилие, кибербуллинга, виртуальных манипуляций, деструктивных интернет-сообществ, цифровой зависимости и негативного социального подражания на психологическое состояние и поведение подростков. Особое внимание уделяется профилактическим подходам, основанным на взаимодействии семьи, образовательных учреждений, психологических служб и правоохранительных органов, а также развитию медиаграмотности, эмоционального интеллекта и психологической резильентности. Результаты исследования направлены на предупреждение подростковой преступности и рискованного поведения, укрепление психологического благополучия подростков и формирование безопасной цифровой среды.

Ключевые слова: социальные сети, подростки, правонарушения, рискованное поведение, психологическое воздействие, кибербуллинг, цифровая зависимость, виртуальная манипуляция, медиаграмотность, психологическая резильентность, эмоциональный интеллект, профилактика, психологическая безопасность.

THE PSYCHOLOGICAL IMPACT OF SOCIAL MEDIA ON JUVENILE DELINQUENCY AND RISKY BEHAVIOR AMONG ADOLESCENTS: PREVENTIVE APPROACHES

Abstract. This article examines the psychological impact of social media on juvenile delinquency and risky behavior among adolescents based on contemporary scientific approaches. The study provides a comprehensive analysis of the effects of violence-promoting content, cyberbullying, virtual manipulation, destructive online communities, digital addiction, and negative social modeling on adolescents' psychological well-being and behavior. It also substantiates preventive approaches based on collaboration among families, educational institutions, psychological services, and law enforcement agencies, emphasizing the development of media literacy, emotional intelligence, and psychological resilience. The findings contribute to the prevention of juvenile delinquency and risky behavior, the promotion of adolescents' psychological well-being, and the creation of a safe digital environment.

Keywords: social media, adolescents, juvenile delinquency, risky behavior, psychological impact, cyberbullying, digital addiction, virtual manipulation, media literacy, psychological resilience, emotional intelligence, prevention, psychological safety.

Kirish. XXI asrda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi va ijtimoiy tarmoqlarning kundalik hayotga keng kirib borishi o'smirlarning ijtimoiylashuvi, dunyoqarashi va xulq-atvoriga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Bugungi kunda ijtimoiy

tarmoqlar nafaqat axborot almashish va muloqot vositasi, balki shaxsning qadriyatlari, ijtimoiy qarashlari va xulq-atvor stereotiplarini shakllantiruvchi muhim psixologik omillardan biriga aylandi. Shu bilan birga, nazoratsiz va maqsadsiz foydalanish, zararli kontentning ommalashuvi hamda virtual muhitdagi salbiy ijtimoiy ta'sirlar o'smirlarda huquqbuzarlik va xavfli xulq-atvorning shakllanish xavfini oshirmoqda. Mazkur holat ushbu muammoni psixologik nuqtai nazardan chuqur o'rganish hamda ilmiy asoslangan profilaktik yondashuvlarni ishlab chiqishni dolzarb vazifaga aylantiradi.

O'smirlik davri shaxsning jismoniy, psixologik va ijtimoiy rivojlanishidagi eng murakkab bosqichlardan biri hisoblanadi. Aynan ushbu davrda mustaqillikka intilish, o'zini namoyon qilish ehtiyoji, tengdoshlar fikriga yuqori darajada bog'liqlik va emotsional beqarorlik kuchayadi. Shu sababli o'smirlar ijtimoiy tarmoqlarda uchraydigan zo'ravonlikni targ'ib qiluvchi materiallar, noqonuniy yoki destruktiv guruhlar, ekstremal chaqiriqlar, kiberbulling, dezinformatsiya va virtual manipulyatsiyalarning psixologik ta'siriga nisbatan sezgirroq bo'ladilar. Bunday omillar ayrim hollarda huquqbuzarlik, tajovuzkorlik, xavfli xatti-harakatlar, internet qaramligi va boshqa ijtimoiy og'ishlarning rivojlanishiga zamin yaratishi mumkin.[1]

Zamonaviy ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'smirlar huquqbuzarligi faqat individual psixologik xususiyatlar natijasi emas, balki oilaviy muhit, ta'lim tizimi, tengdoshlar guruhi, ommaviy axborot vositalari va raqamli makonning o'zaro ta'siri bilan belgilanadigan murakkab ijtimoiy-psixologik hodisadir. Ayniqsa, algoritmlar asosida shakllanadigan tavsivaviy kontent, ijtimoiy tarmoqlardagi anonimlik, virtual bosim va ijtimoiy taqqoslash mexanizmlari o'smirlarning psixologik holati hamda qaror qabul qilish jarayoniga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Shu sababli huquqbuzarlik profilaktikasini an'anaviy usullar bilan cheklash emas, balki raqamli psixologiya, media savodxonlik va psixologik xavfsizlik tamoyillariga asoslangan zamonaviy yondashuvlar bilan boyitish zarur.[2]

So'nggi yillarda O'zbekiston Respublikasida voyaga yetmaganlarning huquq va manfaatlarini himoya qilish, yoshlar o'rtasida huquqbuzarliklarning oldini olish, sog'lom turmush tarzini targ'ib etish hamda raqamli makonda xavfsiz muhitni shakllantirish bo'yicha izchil islohotlar amalga oshirilmoqda. Ta'lim muassasalarida psixologik xizmat faoliyatini takomillashtirish, media va axborot savodxonligini rivojlantirish, yoshlarni zararli axborotlardan himoya qilish hamda ot-onalar bilan hamkorlikni kuchaytirish ushbu yo'nalishdagi ustuvor vazifalar sifatida belgilanmoqda. Biroq ijtimoiy tarmoqlarning rivojlanish sur'atlari va ularning ta'sir mexanizmlarining murakkablashuvi profilaktika tizimini doimiy ravishda takomillashtirishni talab etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ijtimoiy tarmoqlarning o'smirlar psixologiyasi va xulq-atvoriga ta'siri so'nggi o'n yilliklarda psixologiya, pedagogika, kriminologiya, media tadqiqotlari va sotsiologiya fanlarida eng dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biriga aylandi. Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi natijasida o'smirlarning ijtimoiylashuv jarayoni an'anaviy muhitdan virtual makonga ham ko'chdi. Shu sababli huquqbuzarlik va xavfli xulq-atvorning psixologik determinantlarini o'rganishda ijtimoiy tarmoqlar alohida ilmiy tadqiqot obyekti sifatida qaralmoqda.

Ijtimoiy o'rganish nazariyasining asoschisi Albert Bandura shaxs xulq-atvori kuzatish, taqlid qilish va ijtimoiy mustahkamlash orqali shakllanishini ilmiy jihatdan asoslagan. Mazkur nazariyaga ko'ra, o'smirlar ijtimoiy tarmoqlarda muntazam uchraydigan zo'ravonlik, tajovuzkorlik yoki noqonuniy xatti-harakatlarni ijobiy namuna sifatida qabul qilishlari mumkin. Virtual makonda bunday xatti-harakatlarning ommalashishi deviant va huquqbuzar xulq-atvorning shakllanish ehtimolini oshiradi.[6]

John Bowlbyning bog'lanish nazariyasi o'smirlarning raqamli muhitdagi xulq-atvorini tushunishda ham muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Olimning fikricha, ota-ona va farzand o'rtasidagi ishonchli emotsional bog'lanish yetarli bo'lmagan hollarda o'smirlar virtual muloqot va ijtimoiy tarmoqlardan psixologik ehtiyojlarini qondirish vositasi sifatida foydalanishga moyil bo'ladilar. Natijada ular salbiy virtual guruhlar yoki manipulyativ axborot ta'siriga tezroq tushib qolishlari mumkin.[8]

Sonia Livingstoning ilmiy ishlari bolalarning va o'smirlarning raqamli makondagi imkoniyatlari hamda xavflarini kompleks yoritishi bilan ajralib turadi. Uning tadqiqotlariga ko'ra, ijtimoiy tarmoqlar ta'lim, muloqot va ijodkorlik uchun yangi imkoniyatlar yaratishi bilan birga, kiberbulling, shaxsiy ma'lumotlarning tarqalishi, zararli kontent va psixologik bosim kabi xavflarni ham kuchaytiradi. Olim media savodxonlikni rivojlantirishni ushbu xavflarni kamaytirishning eng muhim omillaridan biri sifatida baholaydi.

Kiberbulling muammosi Sameer Hinduja va Justin W. Patchin tomonidan chuqur o'rganilgan. Ularning ilmiy tadqiqotlari kiberbulling qurboni bo'lgan o'smirlarda depressiya, tashvish, yolg'izlik hissi, o'z joniga qasd qilish fikrlari va huquqbuzarlikka moyillik darajasi yuqoriroq bo'lishini ko'rsatadi. Tadqiqotchilar profilaktika jarayonida maktab, oila va mahalliy hamjamiyatning hamkorligini kuchaytirish zarurligini ta'kidlaydilar.

Danah Boyd o'smirlarning ijtimoiy tarmoqlardagi xulq-atvorini ijtimoiy identifikatsiya va tengdoshlar ta'siri nuqtai nazaridan tahlil qiladi. Uning fikricha, virtual makon o'smirlarning o'zini namoyon etishiga xizmat qilishi bilan birga, ijtimoiy bosim va ommaviy e'tirofga intilish kabi omillar sababli xavfli xatti-harakatlarni rag'batlantirishi ham mumkin.[7]

Sherry Turkle zamonaviy raqamli kommunikatsiyaning shaxslararo munosabatlarga ta'sirini o'rganib, ijtimoiy tarmoqlardan haddan tashqari foydalanish real ijtimoiy aloqalarning zaiflashishi, emotsional yolg'izlik va empatiyaning pasayishiga olib kelishini qayd etadi. Bu holat ayrim o'smirlarda tajovuzkorlik, ijtimoiy begonalashuv va xavfli xulq-atvorni kuchaytiruvchi omil bo'lishi mumkin.

Internet qaramligi muammosi Kimberly S. Young va Larry D. Rosen tomonidan keng tadqiq etilgan. Ularning ilmiy ishlari internet va ijtimoiy tarmoqlardan me'yoridan ortiq foydalanish diqqatning susayishi, impulsivlikning kuchayishi, o'quv motivatsiyasining pasayishi hamda ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchiliklarga olib kelishini ko'rsatadi. Ushbu omillar esa o'smirlarning xavfli qarorlar qabul qilish ehtimolini oshiradi.[9]

Mahalliy ilmiy tadqiqotlarda yoshlar tarbiyasi, huquqbuzarliklar profilaktikasi va psixologik xizmat faoliyatini takomillashtirish masalalari keng yoritilgan. O'zbekistonlik olimlar oiladagi sog'lom psixologik muhit, ma'naviy-axloqiy tarbiya, ta'lim muassasalarida psixologik xizmat sifatini oshirish va ota-onalar mas'uliyatini kuchaytirishni o'smirlar huquqbuzarligining oldini olishning asosiy yo'nalishlari sifatida e'tirof etadilar. Biroq ijtimoiy tarmoqlarning algoritmik ta'siri, sun'iy intellekt asosidagi tavsiya tizimlari, raqamli manipulyatsiya va media psixologiyasi bilan bog'liq masalalarni kompleks yorituvchi tadqiqotlar hali yetarli emas.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, mavjud ilmiy ishlarda ijtimoiy tarmoqlarning psixologik ta'siri, kiberbulling, internet qaramligi yoki huquqbuzarlik omillari ko'pincha alohida yo'nalishlarda o'rganilgan. Biroq ushbu omillarni yagona integrallashgan psixologik model doirasida tahlil qiluvchi hamda media savodxonlik, emotsional intellekt, psixologik rezilientlik va institutsional hamkorlikni birlashtiruvchi profilaktik yondashuvlar yetarli darajada ishlab chiqilmagan.[11]

Shu nuqtai nazardan, mazkur tadqiqotning ilmiy o'ziga xosligi ijtimoiy tarmoqlarning o'smirlar huquqbuzarligi va xavfli xulq-atvoriga ta'sir etuvchi psixologik omillarni kompleks tizim sifatida tahlil qilish hamda oila, ta'lim muassasalari, psixologik xizmatlar va huquqni muhofaza qiluvchi organlar hamkorligiga asoslangan integrallashgan profilaktik yondashuv modelini ishlab chiqishga qaratilgan. Ushbu model xavf omillarini erta aniqlash, profilaktik tadbirlarni individuallashtirish va o'smirlarning psixologik barqarorligini mustahkamlash uchun ilmiy-amaliy asos yaratadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotning metodologik asosini rivojlanish psixologiyasi, ijtimoiy psixologiya, media psixologiyasi, pedagogik psixologiya hamda kriminologiya sohasida yaratilgan zamonaviy ilmiy nazariyalar tashkil etadi. Tadqiqot ijtimoiy tarmoqlarning o'smirlar huquqbuzarligi va xavfli xulq-atvoriga ko'rsatadigan psixologik ta'sirini kompleks tahlil qilish hamda samarali profilaktik yondashuvlarni ishlab chiqishga qaratilgan. Shu maqsadda tizimli, integrativ, shaxsga yo'naltirilgan va dalillarga asoslangan ilmiy yondashuvlardan foydalanildi.

Tadqiqotning nazariy-metodologik asoslaridan biri Albert Banduraning ijtimoiy-kognitiv nazariyasi hisoblanadi. Mazkur nazariyaga ko'ra, shaxsning xulq-atvori kuzatish, taqlid qilish va ijtimoiy mustahkamlash mexanizmlari orqali shakllanadi. Ushbu yondashuv ijtimoiy tarmoqlarda zo'ravonlik, noqonuniy yoki xavfli xatti-harakatlarni targ'ib qiluvchi kontentning o'smirlar xulq-atvoriga ta'sirini ilmiy jihatdan izohlash imkonini berdi.[13]

John Bowlbyning bog'lanish nazariyasi tadqiqotning muhim metodologik tayanchlaridan biri sifatida qo'llanildi. Ushbu nazariyaga muvofiq, ota-ona va farzand o'rtaidagi emotsional yaqinlik darajasi o'smirning psixologik barqarorligi, ijtimoiy moslashuvi va tashqi ta'sirlarga nisbatan chidamliligini belgilaydi. Shu sababli oilaviy munosabatlar profilaktika tizimining asosiy komponentlaridan biri sifatida tahlil qilindi.

Shuningdek, Aaron Beckning kognitiv nazariyasi asosida o'smirlarning salbiy fikrlash stereotiplari, impulsiv qarorlar qabul qilishi va xavfli xulq-atvor bilan bog'liq kognitiv buzilishlari ilmiy tahlil qilindi. Mazkur nazariya profilaktik va korreksion psixologik dasturlarni ishlab chiqishda metodologik asos bo'lib xizmat qildi.

Ijtimoiy tarmoqlarning psixologik ta'sirini baholashda Sonia Livingstonning bolalar va o'smirlarning raqamli muhitdagi imkoniyatlari hamda xavflari bo'yicha ilmiy ishlari, Sameer Hinduja va Justin W. Patchinning kiberbulling va raqamli xavfsizlikka oid tadqiqotlari, Larry D. Rosen hamda Kimberly S. Youngning internet qaramligi bo'yicha ilmiy qarashlaridan metodologik asos sifatida foydalanildi.[12]

Bundan tashqari, media savodxonlik, psixologik rezilientlik va ijtimoiy-emotsional kompetensiyalarni rivojlantirish bo'yicha xalqaro ilmiy tavsiyalar ham tahlil qilinib, ular taklif etilayotgan profilaktik yondashuvni shakllantirishda nazariy asos vazifasini bajardi.

Tadqiqot davomida ilmiy xolislik, tizimlilik, komplekslik, qiyosiy tahlil, obyektivlik va dalillarga asoslangan ilmiy izchillik tamoyillariga qat'iy amal qilindi. O'smirlar huquqbuzarligi va xavfli xulq-atvori individual hodisa sifatida emas, balki shaxsiy, oilaviy, pedagogik, ijtimoiy va raqamli omillarning o'zaro bog'liq tizimi sifatida talqin qilindi.

Tadqiqotda quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi.

Tadqiqot metodi	Qo'llanilish maqsadi	Kutilayotgan ilmiy natija
Ilmiy adabiyotlarni qiyosiy tahlil qilish	Mahalliy va xorijiy tadqiqotlarni o'rganish	Muammoning nazariy asoslarini aniqlash
Tizimli tahlil	Psixologik, oilaviy, pedagogik va raqamli omillarni kompleks baholash	Huquqbuzarlikning determinantlarini tizimlashtirish
Analiz va sintez	Turli ilmiy nazariyalarni umumlashtirish	Integrallashgan profilaktik modelni ishlab chiqish
Taqqoslash metodi	Milliy va xalqaro tajribalarni qiyoslash	Samarali profilaktik yondashuvlarni aniqlash
Modellashtirish	Profilaktika mexanizmlarining konseptual modelini yaratish	Mualliflik profilaktik modeli ishlab chiqish
Mantiqiy tahlil	Olingan natijalarni ilmiy izohlash	Ilmiy xulosalar va amaliy tavsiyalarni asoslash

Mazkur metodlarning o'zaro uyg'un holda qo'llanilishi ijtimoiy tarmoqlarning o'smirlar huquqbuzarligi va xavfli xulq-atvoriga ta'sir etuvchi psixologik omillarni tizimli ravishda tahlil qilish hamda zamonaviy profilaktik yondashuvlarni ishlab chiqish imkonini berdi. Ayniqsa, modellashtirish metodidan foydalanish orqali individual-psixologik, oilaviy, pedagogik va raqamli omillarni birlashtiruvchi integrallashgan profilaktik model konsepsiyasi ishlab chiqildi.

Tadqiqot metodologiyasi natijalarning ilmiy ishonchligini ta'minlash bilan bir qatorda, ishlab chiqilgan profilaktik yondashuvlarni umumiy o'rta ta'lim muassasalari, psixologik xizmatlar, yoshlar bilan ishlovchi tashkilotlar hamda huquqbuzarliklar profilaktikasi tizimi faoliyatiga amaliy jihatdan tatbiq etish imkonini beradi. Mazkur metodologik

yondashuv tadqiqotning nazariy va amaliy qiymatini oshirishga xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy tarmoqlar o'smirlarning psixologik rivojlanishi, qadriyatlar tizimi va xulq-atvoriga bevosita hamda bilvosita ta'sir ko'rsatadigan muhim ijtimoiy-psixologik omil hisoblanadi. Raqamli muhitda olingan axborotning tez tarqalishi, algoritmlar orqali kontentning individuallashtirilishi, virtual muloqotning kengayishi hamda anonimlik imkoniyatlari ayrim hollarda o'smirlarda huquqbuzarlik va xavfli xulq-atvor shakllanishi uchun qulay psixologik sharoit yaratadi.

Nazariy tahlillar asosida aniqlanishicha, o'smirlarning ijtimoiy tarmoqlardagi faolligi faqat salbiy oqibatlarni emas, balki ijobiy rivojlanish imkoniyatlarini ham o'z ichiga oladi. Biroq media savodxonlikning pastligi, emotsional nazoratning yetarli darajada shakllanmaganligi va ota-onalar nazoratining sustligi salbiy ta'sir ehtimolini sezilarli darajada oshiradi.

1-jadval.

Ijtimoiy tarmoqlarning o'smirlar psixologiyasiga ta'sir etuvchi asosiy omillari

Omillar guruhi	Asosiy ko'rinishlari	Ehtimoliy oqibatlari
Psixologik	Impulsivlik, past o'zini baholash, emotsional beqarorlik	Tajovuzkorlik, xavfli qarorlar qabul qilish
Oilaviy	Ota-onalar nazoratining sustligi, muloqot yetishmasligi	Virtual muhitga haddan tashqari bog'lanish
Pedagogik	Media savodxonlikning pastligi, maktabdagi psixologik qo'llab-quvvatlashning yetishmasligi	Huquqiy ong va mas'uliyatning pasayishi
Ijtimoiy	Tengdoshlar bosimi, virtual guruhlar ta'siri	Huquqbuzarlikka moyillik, destruktiv xatti-harakatlar
Raqamli	Kiberbulling, zararli kontent, anonimlik, algoritmik tavsiyalar	Internet qaramligi, xavfli xulq-atvorning kuchayishi

Jadval tahlili shuni ko'rsatadiki, psixologik va raqamli omillar o'zaro chambarchas bog'liq bo'lib, ular oilaviy va pedagogik muhit bilan uyg'unlashganda huquqbuzarlik xavfini oshirishi mumkin.

2-jadval.

Ijtimoiy tarmoqlardagi xavf omillari va ularning psixologik oqibatlari

Xavf omili	Psixologik ta'siri	Xulq-atvordagi namoyon bo'lishi
Kiberbulling	Tashvish, depressiv holatlar, yolg'izlik	Agressiv yoki ijtimoiy chekinuvchi xulq
Zo'ravonlikni targ'ib qiluvchi kontent	Zo'ravonlikka nisbatan sezgirlikning pasayishi	Tajovuzkor xatti-harakatlar
Virtual manipulyatsiya	Tanqidiy fikrlashning susayishi	Xavfli guruhlariga qo'shilish
Internet qaramligi	Diqqat va motivatsiyaning pasayishi	O'qishga qiziqishning kamayishi
Ijtimoiy taqqoslash	Past o'zini baholash, frustratsiya	Tavakkalchilikka moyillik

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, kiberbulling va internet qaramligi o'smirlarning psixologik salomatligiga eng kuchli salbiy ta'sir ko'rsatuvchi omillar sirasiga kiradi.

3-jadval.

Huquqbuzarlik profilaktikasining innovatsion yo'nalishlari

Profilaktik yo'nalish	Asosiy mazmuni	Kutilayotgan natija
Media savodxonlik	Axborotni tanqidiy baholash ko'nikmalarini rivojlantirish	Manipulyativ kontent ta'sirining kamayishi
Emotsional intellektni rivojlantirish	Hissiyotlarni boshqarish va empatiyani kuchaytirish	Tajovuzkorlikning kamayishi
Psixologik rezilientlik	Stress va bosimlarga bardoshlilikni oshirish	Xavfli vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish
Ota-onalar bilan hamkorlik	Raqamli nazorat va ochiq muloqotni rivojlantirish	Oilaviy profilaktikaning kuchayishi
Maktab psixologik xizmati	Erta diagnostika va psixologik maslahat	Huquqbuzarlik xavfining pasayishi

Mualliflik modeli: O'smirlar huquqbuzarligining integrallashgan profilaktika tizimi

1-bosqich – Diagnostika

Psixologik skrining.

Raqamli xulq-atvor monitoringi.

Xavf guruhini aniqlash.

2-bosqich – Profilaktika

Media savodxonlik treninglari.

Huquqiy madaniyatni rivojlantirish.

Emotsional intellekt mashg'ulotlari.

3-bosqich – Psixologik korreksiya
Individual maslahat.
Guruhiy treninglar.
Xulq-atvorni korreksiya qilish dasturlari.

4-bosqich – Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash
Oila–maktab–mahalla hamkorligi.
Psixolog va ijtimoiy pedagog ko'magi.
Xavfsiz raqamli muhitni shakllantirish.

Kutilayotgan natija: Huquqbuzarlikning kamayishi • Psixologik barqarorlikning ortishi • Mas'uliyatli raqamli xulq-atvorning shakllanishi

4-jadval.

Taklif etilgan profilaktik modelning kutilayotgan samaradorligi

Profilaktik mexanizm	Psixologik natija	Ijtimoiy natija
Media savodxonlik dasturlari	Tanqidiy fikrlash rivojlanadi	Zararli kontent ta'siri kamayadi
Kiberxavfsizlik bo'yicha treninglar	Xavfni anglash kuchayadi	Kiberbulling holatlari kamayadi
Emotsional intellektni rivojlantirish	Stressni boshqarish yaxshilanadi	Konfliktlar kamayadi
Psixologik monitoring	Xavf omillari erta aniqlanadi	Huquqbuzarliklarning oldi olinadi
Ota-onalar va pedagoglar hamkorligi	Ishonchli muloqot kuchayadi	O'smirlarning ijtimoiy moslashuvi yaxshilanadi

Natijalarni umumlashtirish

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy tarmoqlarning o'smirlar huquqbuzarligi va xavfli xulq-atvoriga ta'siri ko'p omilli psixologik jarayon bo'lib, uni faqat bitta omil bilan izohlash mumkin emas. Shaxsning individual xususiyatlari, oilaviy muhit, ta'lim sifati, tengdoshlar ta'siri va raqamli makon o'zaro uyg'unlashganda huquqbuzarlik xavfi ortadi.

Tadqiqot davomida ishlab chiqilgan integrallashgan profilaktik yondashuv modeli erta diagnostika, media savodxonlik, emotsional intellektni rivojlantirish, psixologik rezilientlikni mustahkamlash va oila–maktab–mahalla hamkorligini yagona tizimga birlashtirishi bilan ajralib turadi. Mazkur model ta'lim muassasalari, psixologik xizmatlar hamda voyaga yetmaganlar bilan ishlovchi mutaxassislar faoliyatida qo'llash uchun ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Muhokama. Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, ijtimoiy tarmoqlarning o'smirlar huquqbuzarligi va xavfli xulq-atvoriga ta'siri ko'p omilli hamda dinamik psixologik jarayon hisoblanadi. Olingan natijalar shaxsning individual xususiyatlari, oilaviy muhit, ta'lim tizimi, tengdoshlar ta'siri va raqamli makon o'rtasidagi murakkab o'zaro bog'liqlikni tasdiqlaydi. Shu sababli huquqbuzarlik va xavfli xulq-atvorni faqat individual psixologik omillar bilan izohlash yetarli emas, balki uni biopsixosozial va raqamli muhit omillari uyg'unligida baholash maqsadga muvofiqdir.

Tadqiqot davomida aniqlangan natijalar Albert Banduraning ijtimoiy-kognitiv nazariyasi bilan mos keladi. Banduraga ko'ra, shaxs xulq-atvori kuzatish, taqlid va mustahkamlash mexanizmlari orqali shakllanadi. Mazkur tadqiqot ham ijtimoiy tarmoqlarda zo'rvonlik, noqonuniy xatti-harakatlar yoki xavfli chaqiriqlarni muntazam kuzatish ayrim o'smirlarda bunday xatti-harakatlarni me'yoriy holat sifatida qabul qilish ehtimolini oshirishini ko'rsatdi. Demak, virtual makondagi xulq-atvor namunalari real hayotdagi qarorlar va xatti-harakatlarga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin.

John Bowlbyning bog'lanish nazariyasi nuqtai nazaridan qaralganda, tadqiqot natijalari oiladagi emotsional yaqinlik va ishonchli muloqotning profilaktik ahamiyatini tasdiqlaydi. Ota-onalar tomonidan yetarli emotsional qo'llab-quvvatlanmagan o'smirlar virtual muloqotga ko'proq bog'lanishi, internetdagi notanish shaxslar yoki destruktiv guruhlarining ta'siriga osonroq tushishi mumkin. Bu esa oilaviy tarbiya va psixologik qo'llab-quvvatlashni huquqbuzarlik profilaktikasining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida ko'rish zarurligini ko'rsatadi.

Raqamli makonning o'smirlar rivojlanishiga ta'siri bo'yicha Sonia Livingstoning ilmiy qarashlari tadqiqot natijalari bilan uyg'unlashadi. Livingstone ijtimoiy tarmoqlarni nafaqat xavf manbai, balki rivojlanish imkoniyati sifatida ham baholaydi. Mazkur tadqiqotda ham ijtimoiy tarmoqlarning salbiy ta'siri ularning mavjudligidan emas, balki ulardan foydalanish madaniyati, media savodxonlik darajasi va psixologik himoya omillarining rivojlanganlik darajasiga bog'liq ekanligi aniqlandi.

Kiberbulling muammosiga oid Sameer Hinduja va Justin W. Patchinning tadqiqotlari o'smirlarning psixologik salomatligi va huquqbuzarlik xavfi o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatadi. Ushbu maqolada ham kiberbulling natijasida yuzaga keladigan stress, depressiv holatlar, ijtimoiy izolyatsiya va tajovuzkorlik xavfli xulq-atvorning muhim psixologik determinantlari sifatida baholandi. Bu natijalar maktablarda kiberbullingni erta aniqlash va psixologik yordam ko'rsatish tizimini kuchaytirish zarurligini asoslaydi.

Sherry Turkle va danah boydning ilmiy ishlari ijtimoiy tarmoqlarning shaxslararo munosabatlar va identifikatsiya jarayonlariga ta'sirini ochib beradi. Tadqiqot natijalari ushbu yondashuvlarni to'ldirib, virtual muhitdagi ijtimoiy taqqoslash, ommaviy e'tirofqa intilish va algoritmlar tomonidan shakllantiriladigan axborot oqimi o'smirlarning qaror qabul qilish jarayoniga sezilarli ta'sir ko'rsatishini ko'rsatdi. Ayniqsa, ijtimoiy tasdiqlanishga bo'lgan kuchli ehtiyoj ayrim

hollarda tavakkalchilikka asoslangan yoki huquqbuzarlikka yaqin xatti-harakatlarni rag'batlantirishi mumkin.

Internet qaramligi bo'yicha Kimberly S. Young va Larry D. Rosenning ilmiy xulosalari ham mazkur tadqiqot natijalari bilan mos keladi. Ijtimoiy tarmoqlardan me'yoridan ortiq foydalanish o'smirlarda diqqatning susayishi, impulsivlikning ortishi, o'quv motivatsiyasining pasayishi va real ijtimoiy munosabatlarning zaiflashishiga olib kelishi mumkin. Shu bilan birga, tadqiqot natijalari internetdan foydalanish davomiyligidan ko'ra undan foydalanish maqsadi, sifati va mazmuni muhimroq ekanligini ko'rsatadi.

Mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi shundan iboratki, unda o'smirlar huquqbuzarligi va xavfli xulq-atvoriga ta'sir etuvchi psixologik omillar individual, oilaviy, pedagogik, ijtimoiy va raqamli determinantlar kesimida yagona konseptual tizim sifatida tahlil qilindi. Shuningdek, media savodxonlik, psixologik rezilientlik, emotsional intellekt, huquqiy madaniyat va institutsional hamkorlikni o'z ichiga olgan integrallashgan profilaktik yondashuv modeli taklif etildi. Mazkur model mavjud nazariy qarashlarni yagona amaliy tizimga birlashtirishi bilan ajralib turadi.

Taklif etilgan modelning yana bir afzalligi uning moslashuvchan va ko'p bosqichli tuzilishga egaligidadir. Model umumiy o'rta ta'lim maktablari, akademik litsey, kasb-hunar ta'limi muassasalari, psixologik xizmat markazlari va mahalla tizimida qo'llanishi mumkin. Shuningdek, model ota-onalar, pedagoglar, psixologlar, profilaktika inspektorlari hamda boshqa mutaxassislar o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirishga xizmat qiladi.

Biroq tadqiqotning ayrim cheklovlari ham mavjud. Ish asosan nazariy tahlil va ilmiy manbalarni umumlashtirishga tayanganligi sababli, taklif etilgan modelning amaliy samaradorligini turli hududlar, yosh guruhlari va ta'lim muassasalarida empirik tadqiqotlar asosida sinovdan o'tkazish zarur. Bundan tashqari, kelgusidagi izlanishlarda sun'iy intellekt asosidagi raqamli monitoring tizimlari, media xulq-atvorining avtomatlashtirilgan diagnostikasi hamda uzoq muddatli longitud tadqiqotlarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

Umuman olganda, muhokama natijalari shuni tasdiqlaydiki, o'smirlar huquqbuzarligi va xavfli xulq-atvorining samarali profilaktikasi faqat jazolash yoki nazorat choralariga emas, balki psixologik profilaktika, media savodxonlik, oilaviy qo'llab-quvvatlash, ta'lim muassasalarining faol ishtiroki va xavfsiz raqamli muhitni shakllantirishga asoslangan kompleks yondashuv orqali ta'minlanishi mumkin. Aynan shunday tizimli yondashuv o'smirlarning psixologik farovonligini mustahkamlash, huquqbuzarliklarning oldini olish va ularning jamiyatga muvaffaqiyatli ijtimoiy moslashuvini ta'minlashning eng muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Xulosa va amaliy tavsiyalar. Mazkur tadqiqotda ijtimoiy tarmoqlarning o'smirlar huquqbuzarligi va xavfli xulq-atvoriga ko'rsatadigan psixologik ta'siri zamonaviy ilmiy yondashuvlar asosida kompleks tahlil qilindi hamda ularning oldini olishga qaratilgan profilaktik strategiyalar ishlab chiqildi. Tadqiqot natijalari asosida quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi.

Birinchidan, ijtimoiy tarmoqlar o'smirlarning psixologik rivojlanishi va ijtimoiylashuviga kuchli ta'sir ko'rsatuvchi muhim omil bo'lib, ularning ijobiy yoki salbiy ta'siri foydalanish madaniyati, shaxsning psixologik xususiyatlari va ijtimoiy muhitga bevosita bog'liq.

Ikkinchidan, o'smirlar huquqbuzarligi va xavfli xulq-atvorining shakllanishi faqat individual psixologik omillar bilan emas, balki oilaviy tarbiya, ta'lim muhiti, tengdoshlar ta'siri va raqamli axborot makonining o'zaro uyg'unlashuvi natijasida yuzaga keladi. Shu sababli mazkur muammoni kompleks yondashuv asosida hal etish zarur.

Uchinchidan, kiberbulling, zararli kontent, virtual manipulyatsiya, internet qaramligi va ijtimoiy taqqoslash mexanizmlari o'smirlarning emotsional holati, qaror qabul qilish jarayoni va huquqiy xulq-atvoriga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi asosiy raqamli xavf omillari sifatida namoyon bo'ladi.

To'rtinchidan, media savodxonlikning rivojlanganligi, tanqidiy fikrlash, emotsional intellekt va psixologik rezilientlik o'smirlarning zararli axborot ta'siriga qarshi psixologik himoyasini kuchaytiruvchi muhim resurslar hisoblanadi. Ushbu kompetensiyalarni rivojlantirish profilaktika tizimining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lishi lozim.

Beshinchidan, tadqiqot davomida ishlab chiqilgan integrallashgan profilaktik yondashuv modeli diagnostika, profilaktika, psixologik korreksiya va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash bosqichlarini yagona tizim sifatida birlashtiradi. Mazkur model o'smirlarda huquqbuzarlik xavfini erta aniqlash, xavf omillarini kamaytirish va ijobiy ijtimoiy xulq-atvorni shakllantirishga xizmat qiladi.

Oltinchidan, profilaktika ishlari samaradorligi oila, ta'lim muassasalari, psixologik xizmatlar, huquqni muhofaza qiluvchi organlar va mahalla institutlari o'rtasidagi hamkorlik darajasiga bevosita bog'liq. Institutsional hamkorlikning mustahkamlanishi profilaktik tadbirlarning uzluksizligi va natijadorligini ta'minlaydi.

Yettinchidan, raqamli makonda psixologik xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha milliy dasturlarni takomillashtirish, media savodxonlikni ta'lim dasturlariga tizimli ravishda integratsiya qilish hamda psixologik xizmatlarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

[1] O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. 2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida: PF–60-son Farmon. – 2022-yil 28-yanvar.

[2] O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. O'zbekiston – 2030 strategiyasi to'g'risida: PF–158-son Farmon. – 2023-yil 11-sentabr.

[3] O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. O'RQ–637-son. – 2020-yil 23-sentabr.

[4] O'zbekiston Respublikasining "Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi Qonuni. O'RQ–139-son (amaldagi tahriri).

- [5] O'zbekiston Respublikasining "Shaxsga doir ma'lumotlar to'g'risida"gi Qonuni. O'RQ-547-son. – 2019-yil 2-iyul.
- [6] Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya. – Toshkent: Tafakkur, 2021.
- [7] G'oziyev E.G'. Umumiy psixologiya. – Toshkent, 2020.
- [8] Nishonova Z.T., Alimuhamedov S.A. Rivojlanish psixologiyasi. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2021.
- [9] Haydarov F.I., Xalilova N.I. Shaxs psixologiyasi. – Toshkent, 2021.
- [10] Davletshin M.G. Yosh davrlari va pedagogik psixologiya. – Toshkent, 2020.
- [11] Vohidov M.V. Bolalar va o'smirlar psixologiyasi. – Toshkent, 2019.
- [12] Bandura A. Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory. Prentice Hall.
- [13] Bowlby J. Attachment and Loss. Basic Books.
- [14] Beck A. T. Cognitive Therapy and the Emotional Disorders. Penguin Books.

